

для футболу, іподрому тощо. Люди чітко починають розуміти поділ ігрових зон залежно від виду ігор і періоду, в який вони проводяться. Для занять фізичною діяльністю використовувались не тільки відкриті простори але й капітальні споруди, такі як «іподром». Хоча габарити цих майданчиків втрачено, проте зрозуміло, як функціонально грамотно використовувалась територія для ігор, як використовувались природні чинники і для якої цілі. Тому досліджені принципи організації ігрових просторів в період Київської Русі можуть лягти в основу сучасних типів споруд для занять фізкультурою та оздоровленням з подальшим їх розвитком і усучасненням.

1. Деделюк Н.А., Цьось А.В. «Традиції фізичного виховання в Київській Русі»: Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – 192 с. 2. Цьось А.В. «Фізичне виховання в календарній обрядовості українців». – Луцьк: Надстиря, 2000. – 376 с. 3. Грушевський М.С. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу // Матеріали для україно-руської етнології. – Т. 9. – Львів, 1907. 4. Літопис руський // Пер. з давньоруського Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.Л. Мишанич. – К.: Дніпро, 1990. – 591 с. 101 5. Кучінко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстирі. – Луцьк: Вежа, 1996. – 208 с. 6. Кучінко М.М. Історично-культурний розвиток Західного Побужжя в IV-XIV століттях. – Луцьк: Надстиря, 1993. – 156 с. 7. Тимчак Я.В. Військово фізична підготовка в Україні(IV-XIIIст.) Автореф. дис. ... канд. наук з фіз. Вих. і спорту Луцьк, 1998. – 16 с. 8. Килимник С. Український рік у народних звичаях у історичному освітленні (У 3кн., 6 т.). – Факс. вид. – К.:АТ «Обереги», 1994. – Кн. 1. – Т.1: Зимовний цикл; Т. 2: Весняний цикл. – 400 с. 9. Пристипуна Є.Н. Народна фізична культура українців. – Львів, 1995.

УДК 72.03

І.В. Якубовський

Національний університет «Львівська політехніка»,
кафедра архітектурного планування

САДИБНЕ ЖИТЛО ЛЬВОВА КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТЬ

© Якубовський І.В., 2010

Запропоновано принципи періодизації розвитку архітектури садибного житла у Львові кінця XVIII – початку XXI століття, проаналізовано особливості кожного з періодів у архітектурі садибних будинків.

Ключові слова: садибне житло, Львів, архітектура міста, періодизація

The article proposes principles of periodization of architecture development of farmstead habitation in Lviv of the end of XVIII-beginning of XXI centuries. Peculiarities of each of the mentioned periods in the architecture of farmstead habitation are analyzed.

Keywords: farmstead habitation, Lviv, city architecture, periodization

Постановка проблеми

Львів – місто із цінною архітектурною спадщиною та багатомістовими традиціями будівництва, де кожен історичний період зробив свій внесок у формування неповторного архітектурного середовища. Забудова Львова вражає різноманітністю типологічних та архітектурно-планувальних вирішень громадських і житлових споруд, стильовим розмаїттям. Основною субстанцією, що формує міську тканину Львова, є житлова забудова. Близько третини всіх будівель припадає на архітектуру садибного житла. Дільниці садибного житла, сформовані у різні історичні періоди розвитку Львова, мають важливе значення для створення архітектурного

образу міста як загалом, так і для окремих районів, де садибна забудова домінує. Проте поки що архітектура садибного житла Львова залишається не вивченою.

Мета статті

Метою дослідження є визначення періодів розвитку садибного житла у Львові з кінця XVIII до початку XXI століття.

Стан дослідження питання

Незважаючи на значну кількість публікацій про житло у Львові, які з'явилися у фаховій літературі, починаючи із середини 1990-х років, більшість із них стосуються лише окремих періодів розвитку садибної забудови (наприклад: історизм, модерн чи частково функціоналізм). Цілісної картини формування та розвитку архітектури садибного житла створено ще не було, що призводить, своєю чергою, до недооцінки значення такого типу споруд. У нечисленних путівниках по Львову, зокрема авторства В. Вуйцика та Р. Липки [1], Ю. Нельговського та А. Шуляра [2], Г. Островського [3], садибному житлу Львова присвячено лише невеликі розділи. Важливе значення для розбудови садибного житла у Львові мав розвиток львівської архітектурної школи, проблемам становлення та розвитку якої присвячені праці Т. Клименюк, Х. Ковальчук, Р. Липки, В. Проскуракова, А. Рудницького, О. Хрін, Я. Пурхлі (J. Purchla).

Обговорення проблеми

Одним із вагомих чинників у формуванні львівської архітектури були суспільно-політичні фактори, зокрема приналежність до певної політичної системи, точніше, держави. У контексті міської садибної архітектури інтерес становить період з кінця XVIII століття, оскільки саме тоді відбувається подія, що кардинально змінює містобудівельну ситуацію в місті, а саме розбирання міських фортифікацій, що втратили оборонне значення. Скарповий мур було розібрано ще у 1772 р., а постановою від 1777 р. було ухвалено розібрати спочатку оборонні міські брами, а згодом і самі стіни [4]. Наприкінці XVIII століття (1772 рік) внаслідок поділу Речі Посполитої Львів відходить до володіння Австро-Угорської імперії, після Першої світової війни Львовом знову володіють поляки, а після Другої світової війни місто підпорядковане СРСР. З 1991 року Львів – у складі України. У розвитку міста загалом та його архітектури зокрема, таким чином, можна виокремити чотири періоди: підавстрійський, міжвоєнний, радянський та пострадянський період.

Підавстрійський період. У першій половині XIX ст. свої палаци і замські будинки заможні міщани, шляхта, міська аристократія будували на південних і східних околицях Львова. У зелені садків вздовж сучасної вулиці Зеленої ховалися палацики Замойських, Яблуновських, Русцьких. У горішній частині сучасної вулиці Дорошенка була садиба магнатів Чарторийських з чудовим липовим парком, у долішній — ботанічний сад Майєра [5]. В останній третині XIX ст. ситуація змінилася: колишні райони індивідуальної забудови ставали центральними районами Львова, вулиці забудовувалися чиншовими будинками, громадськими спорудами. Дільниці вілл і особняків перемістилися далі на схід і на південь міста. Так виникла забудова Нового Світу (території між сучасними вулицями Бандери, Чупринки, Коновальця), Кастелівки (район вздовж непарної сторони вул. Чупринки), Софіївки (район у верхній частині вул. І. Франка), Погулянки. Споруджували індивідуальне житло і у центральній часті міста, зокрема, престижним районом забудови були території навколо Міського саду (сучасний парк ім. І. Франка).

За способом розташування будинків у системі міської забудови їх можна класифікувати так: розташовані у сформованій забудові та у забудові, що формується. Будинки, розташовані у сформованій міській забудові, знаходяться ближче до центральної частини Львова і мають дисперсне розміщення. Переважно їх зводили у районі сучасних вулиць Тургенєва, Антоновича, Гіпсової, Личаківської. Найпоширенішим способом будівництва був спосіб так званого «пломбування», тобто спорудження їх як будинків-вставок у сформованій міській тканині. Загалом, існувало три способи розташування таких споруд у рядовій забудові: рядові у рядовій забудові, кутові у рядовій забудові та торцеві у рядовій забудові. Проте індивідуального житла, розташованого у сформованій забудові, виявлено мало. Це можна пояснити тим, що вільні ділянки

забудовували три- чотирповерховими прибутковими будинками, що було значно рентабельніше з огляду на високі ціни на землю. Більш характерним для розвитку садибної забудови Львова в останній третині XIX ст. було будівництво великими ділянцями на південних та південно-східних околицях Львова.

Рис. 1. Приклад садиби підавстрійського періоду. Вілла Геллера (Hellera) на вул Мельника. Арх. А. Богочвалські (A. Bogochwalski)

За конфігурацією ділянки були переважно прямокутної або наближеної до прямокутника форми. Форма зумовлювалася природними характеристиками, а також принципом парцелювання: правильна геометрична форма полегшувала обчислення площі ділянки.

За характером рельєфу ділянки можна поділити на пологі і ділянки з перепадом рельєфу. Характерними для львівської садибної забудови підавстрійського періоду є ділянки з пологим рельєфом. Це райони вздовж вул. Коновальця, Рудницького, район Нового Світу, Кастелівки та Міського саду.

За способом розташування будинку на ділянці можна здійснити таку класифікацію: окремо розташовані будинки та блоковані будинки. Окремо розташовані будинки, своєю чергою, поділяються на будинки, розташовані у середині ділянки та будинки, поставлені близько до фронту забудови (червоної лінії). Найхарактернішим для садибної забудови Львова цього часу є розташування будинку посередині ділянки, як, наприклад, будинку на вул. Самчука, 5 (арх. А. Віктор, 1893 р.)

Різнормантними за своїми планувальними вирішеннями були і рекреаційні зони біля будинків. Зона була поділена прогулянковими доріжками, прикрашена квітниками, альтанками.

Аналіз садибного житла за поверховістю засвідчує, що у підавстрійський період характерним для будівництва садибного житла були споруди одно- або двоповерхові, деколи будували мансардний поверх. Характерною тенденцією було поступове збільшення поверховості будинків від одного (на початку XIX ст.) до двох поверхів або двох з мансардою (на початку XX ст.).

Палаці також можна віднести до своєрідного підтипу садибного житла. У добу історизму їх у Львові було споруджено кілька. Проте палац як тип споруди став явищем швидше винятковим (унікальним). Спорудження такої споруди потребувало великих коштів, більшої земельної ділянки (що умовах щільної міської забудови було пов'язане з немалими видатками), залучення до роботи над проектом найкращих архітекторів, додаткових витрат на впорядкування території та будівництво допоміжних приміщень.

Важливими є стильові аспекти розвитку архітектури садибного житла того часу. Архітектура та архітектурне середовище у цей час стали сприйматися як один із засобів гармонізації життя, а деколи навіть засобом вирішення соціальних проблем. У архітектурній практиці виникає ототожнення архітектурного стилю з архітектурною формою на рівні архітектурної деталі, мотиву, характерної орнаменталізації, а проектування споруди зводиться до завдання точно відтворити певні «стильні елементи». Найважливішими творчими завданнями архітекторів середини XIX ст. стало вивчення історичних стильових прототипів, розроблення методів їх використання в архітектурно-будівельній практиці. У II пол. XIX ст. у Львові існували дві великі групи неостилів: класичного та романтичного напрямків. На хвилі національного піднесення в архітектурі Львова наприкінці XIX ст. розвиваються народно-романтичні тенденції, джерелами формотворення яких стає народна польська, а згодом і українська архітектура [6].

У *міжвоєнний період* у Львові освоювалися великі нові території під забудову, і деякі з них були виділені під садибне будівництво. Найпоширенішим способом розташування будинків на ділянці було їх спорудження як окремо розташованих (подібно як у попередній історичний період). Такий спосіб розташування будинків давав змогу створювати найкомфортніші об'ємно-розпланувальні рішення, створювати оптимальні умови інсоляції житлових приміщень, забезпечував найкращий функціональний та візуальний зв'язок з ділянкою. У цей період також набула поширення практика будівництва блокованих будинків, одним із видів яких є спарені будинки. Завдяки такому способу будівництва значно економилася площа ділянки, зменшувалася довжина комунікацій та тепловтрати. Завдяки блокованому способу розташування будинків (по декілька в одному ряді) досягали великої економії землі, комунікаційних зв'язків, підвищувалася щільність забудови. Блокування відбувалося в один ряд без зсувів.

Окремо розташовані будинки розміщували або на центральній, або на боковій осі ділянки. Окрім того, будівлі розташовувалися по-різному стосовно фронту забудови. Будинки, розташовані на центральній осі, поділяються на: розташовані посередині ділянки; розташовані у тильній частині ділянки; прилеглі до фронту забудови. Будинки, розташовані на боковій осі, поділяються на: розташовані посередині ділянки; розташовані у передній частині ділянки; прилеглі до поздовжньої сторони ділянки. Спарені будинки на вул. Черешневій, 11–13 (арх. В. Якимовський, 1923 р.) є прикладами будівництва такого типу будинків з відступами від фронту забудови. Ці будівлі розташовувалися у забудові, що формувалася, тому це дозволяло створювати комфортніше рішення генплану та відступати від фронту забудови. Основні способи розташування блокованих будинків: з відступом від фронту забудови або прилеглі до тильного боку ділянки.

Метричні розміри ділянок та їх розташування не впливали істотно на розташування на ній будинку. Важливим чинником, який визначав розміщення будинку на ділянці, був вибір концепції архітектурно-планувальної організації району забудови.

Важливого значення у такому житловому будівництві надавали вирішенню генеральних планів ділянок. Генеральні плани ділянок блокованих будинків являють собою більш редукований та економічний варіант благоустрою ділянок, прикладом чого є блокована забудова на вул. Самійленка, 14–20 (арх. Р. Воельпель, 1926 р.).

Генплани були підпорядковані принципам функціонального зонування території. Основними зонами були: репрезентативна, рекреаційна, зона саду, що поєднувалися пішохідними комунікаціями. Інколи передбачалася і господарська зона, як правило у тильній частині ділянки біля „чорного” входу у будинок.

У міжвоєнний період у Львові існували такі типи садибних споруд: палаци; однородинні садибні будинки; двородинні садибні будинки. Найпоширенішим типом садибного житла у Львові став тип однородинного садибного будинку. Однородинні садибні будинки дуже відрізнялися між собою за розмірами, житловою та загальною площею, набором приміщень, планувальними та стильовими рішеннями. Це було зумовлено тим, що цей тип споруди призначався для дуже різних мешканців міста — від урядовців та інтелігенції середнього рівня достатку до представників аристократії, фінансового капіталу, промисловців та підприємців.

Рис. 2. Приклад садибного житла міжвоєнного періоду. Блокований садибний будинок на вулиці Черешневій, 13. Арх. В. Якимовський, 1923 р.

Двородинні садибні будинки — значна група садибних будинків періоду модерну у забудові Львова. Такий тип житла був дешевшим, оскільки економилися витрати будівельних матеріалів, зменшувалися довжина комунікацій, тепловтрати будинку, економилася площа забудови. Помешкання розташовувалися одне над одним та мали, як правило, ідентичну або дуже подібну планувальну структуру. У такому випадку помешкання завжди проектували у одному рівні. Для садибних будинків у період модерну за габаритністю та набором приміщень були характерні такі типи: малогабаритні з житловою площею до 80 м², загальною площею до 100 м²; середньогабаритні з житловою площею від 80 до 130 м², загальною площею від 100 до 200 м²; великогабаритні з житловою площею понад 130 м² (у деяких випадках 250 м²), загальною площею понад 200 м² (у деяких випадках до 460 м²). Такі великі значення житлової та загальної площ пояснюються функціональним типом споруд – ці розміри значно перевищували розміри житлової та загальної площ прибуткових будинків.

За розташуванням та конфігурацією комунікаційних просторів будинків (холів, коридорів, сходових кліток) можна визначити такі основні типи планувальних вирішень: коридорний, центричний, боковий, кутовий та комбінований.

У 1939р. розпочався складний період для розвитку садибного житла – *радянський*. Цей період складний тим, що таке житло практично не споруджували.

Проте періоду тотальної заборони передував недовгий, але плідний час розвитку індивідуального, або як його називали «самодіяльного», будівництва у 1957 – 1959 роках. Після приходу до влади Хрущов дуже серйозно зайнявся ревізією всіх галузей народного господарства. Будівництву належала велика роль. Покінчивши із сталінським історизмом постановою про боротьбу з надлишками в архітектурі, Хрущов почав вирішувати питання подолання гострої житлової кризи. У 1957 р. Центральний Комітет КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про розвиток житлового будівництва в СРСР», яка окреслила контури величезного розмаху спорудження житла. Основна ідея полягала у тому, щоб перевести процес будівництва на індустріальну основу шляхом організації та розвитку домобудівних комбінатів. Проте потужності домобудівних комбінатів були ще замалі. Тому тимчасово проблему було вирішено подолати шляхом розвитку самодіяльного будівництва.

Львівські архітектори відгукнулися на це рішення (зрештою, інакше, зважаючи на історичний досвід, не могло бути). У місті було накопичено величезний досвід проектування та будівництва садибного житла, який і використали львівські архітектори наприкінці 1950-х років. Малоповерхова забудова велася масивами: у північно-західній частині міста – селище Жовтневе, у східній частині –

вздовж вул. Пасічної, а у західній частині – в районі вулиць Боженка (тепер кн. Ольги) та Артема (тепер Володимира Великого). Передбачалося, що до кінця 1957р. повинно бути введено в експлуатацію 70 тис. м² житла. Формування житлової забудови були різним і диктувалися особливостями рельєфу. Для забудови нових районів було розроблено типові проекти будинків на 8 і 12 квартир, а також проекти спарених житлових будинків (одноповерхових з мансардою, двоповерхових і блокованих). Порівнюючи деякі проекти з житловими будинками періоду функціоналізму, проводимо багато паралелей: плоскі дахи, кутові заокруглені балкони, поєднання в погодженні балконів масиву цегляної кладки і металевих ґраток. Саме це помітили і згодом суворо розкритикували та засудили, а починаючи з 1960-х рр. малоповерхове будівництво згорнули.

Отже, в радянський період садибне будівництво у Львові продовжило свій розвиток, хоча він був і недовгим, проте яскравим. В архітектурно-планувальному аспекті проекти малоповерхових блокованих та спарених житлових будинків були перехідною ланкою від розроблення індивідуальних проектів житла довоєнного періоду до типових проектів багатоквартирних будинків початку 1960-х років. Основним напрямком творчої роботи архітекторів став пошук найбільш оптимальних та дуже економічних архітектурно-планувальних вирішень. У своїх проектах архітектори творчо використовували та розвивали прийоми вирішень малоповерхових будинків, розроблених у Львові у міжвоєнний період.

Одним із кращих районів садибної забудови вважалося колишнє селище Жовтнєве (район Левандівки). Генплан розробили Г. Швецько-Вінецький, М. Вендзилович, Л. Тимченко у 1958 р. Для забудови району використано кращі конкурсні проекти одноповерхових з мансардами і двоповерхових блокованих будинків на дві квартири. Паралельно у 1957 – 1959 роках проектні інститути розробляли проекти нових житлових багатоквартирних будинків з малометражними квартирами. Зокрема, у Львові архітектори та інженери Львівського філіалу Діпроміста розробили ряд типових проектів житлових будинків, об'єднаних у серію 167. Це вже були шести-, восьми-, десяти- та дванадцятиквартирні будинки. Після введення в дію генплану розвитку Львова 1965 р. садибне міське будівництво було згорнуто.

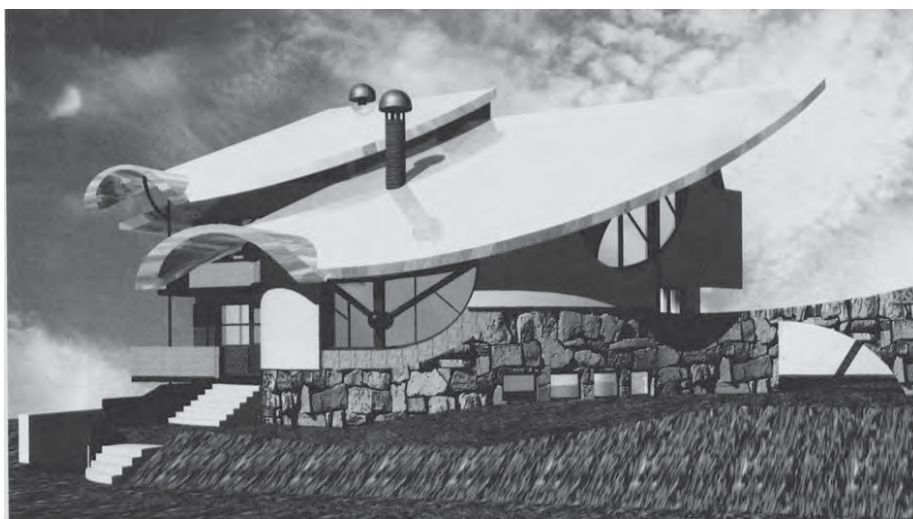
*Рис. 3. Приклад «самодіяльного» будівництва радянського періоду.
Житловий будинок на вул. Я. Музики, 41*

Здобуття Україною незалежності на початку 1990-х років знову ознаменувало новий виток розвитку садибного житла у міста — так званий *«пострадянський»*. Цьому сприяло офіційне зняття заборони на будівництво індивідуального житла, зміна економічних реалій, формування нових естетичних ідеалів архітекторів та споживачів.

Нові соціально-економічні реалії зумовили розвиток інших типів житла, ніж це було у радянський час. За відсутності державного замовлення припинилося будівництво за принципом мікрорайонування великих житлових масивів. Фактично це майже виключило із арсеналу сучасної архітектурної практики типові проекти. Переважно проектування ведеться індивідуально приватними архітектурними майстернями.

Сьогодні у Львові розвиток садибного житла відбувається такими шляхами: будівництво на окремих незабудованих ділянках у сформованій забудові; реконструкція та добудова садибних будинків попередніх історичних періодів у сформованій забудові.

У центральній частині міста надзвичайно обмежена кількість вільних ділянок для будівництва. Дорожнеча землі та престижність району зумовлюють тут будівництво або багатоквартирних будинків, або офісних споруд. Тому будують сучасне садибне житло переважно у середньому поясі або у периферійних частинах Львова. Будинки значно відрізняються за своїми техніко-економічними показниками, архітектурними рішеннями. Відсутність будь-яких нормативних обмежень (за винятком нижньої межі) щодо площ, кількості приміщень зумовило те, що зараз існує великий діапазон як планувальних, так і стильових рішень. Архітектори Львова сьогодні пропонують проекти від економічних малогабаритних будинків до великих комфортабельних особняків. Диференціація садибного житла за складом та габаритами приміщень, за індивідуальністю та оригінальністю стилю споруди відображає диференціацію суспільства за рівнем доходів і можливості дозволити собі те чи інше житло. Найпопулярніші зараз два типи житла: блоковане житло і окремо розташовані будинки.

*Рис. 4. Приклад садибного житла пострадянського періоду.
Одноквартирний будинок на вул. Утіхи. Арх. О. Матвійів, В. Матвійів*

Популярною є реконструкція існуючої садибної забудови, при якій практично не збільшується площа забудови, а реконструкція здебільшого полягає у надбудові будинку та створенні нового фасаду. За відсутністю резервних територій у Львові будівництво приватного житла комплексами провадиться у приміській зоні, зокрема у смт. Винники, Брюховичі, Рудно. Проте розширення адміністративних кордонів Львова призводить до того, що садибне житло, споруджене у приміській зоні, стає міським житлом.

Висновки

Отож, за результатами аналізу розвитку архітектури садиб і садибного житла у Львові кінця XVIII – початку XXI століття можна зробити деякі висновки, а саме:

- Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. починає формуватися архітектура садибного житла у Львові. Його типологія обмежувалася палацовими комплексами, до складу яких входили, окрім власне споруди палацу, допоміжні будівлі та ділянка.

- Індивідуальне житлове будівництво у Львові має тривалу і цікаву історію розвитку з багатством його планувальних вирішень. Саме в архітектурі особняків і вілл знайшла своє найповніше втілення стильова розмаїтість львівської архітектури загалом. Можна сказати, що до кінця XIX століття характерною є тенденція до ускладнення планувальних структур, збільшення набору житлових і допоміжних приміщень, до пошуків яскраво індивідуальних стильових вирішень.

- У II пол. XIX ст. відбувається динамічний розвиток архітектури садибного житла. Тоді не застосовували типових схем, проте при всьому розмаїтті архітектурних вирішень можна виділити характерні спільні засади проектування, продиктовані принципами раціоналізму та комфорту: низька поверховість (1–2 поверхи), наявність в одному будинку лише одного помешкання, чітке розмежування функціональних зон по вертикалі та горизонталі. У цей час вдосконалюється типологія житла, відбувається його диференціація за габаритністю, формуються оптимальні архітектурно-планувальні вирішення. На початку XX ст. було вже опрацьовано загальні принципи проектування садибного житла, проте ще відсутнє було поняття повторного та типового проектування: в архітектурно-планувальному вирішенні характерною рисою було прагнення до індивідуалізації.

- У міжвоєнний період розширюється типологія архітектурно-планувальних вирішень, поширюється блоковане житло, а також садибні будинки з двома помешканнями (з поповерховим розташуванням). У цей період поширюється практика типового та повторного проектування, ведуться пошуки мінімалістичного житла.

- Радянський період (1939 – 1990 рр.) характеризувався невеликим періодом кінця 1950-х років, коли було дозволено провадити самодіяльне будівництво. Будівництво провадилося за кількома типовими проектами цілісними містобудівними комплексами із розвитком інфраструктури. Характерним було те, що радянські архітектори у своїй творчості використовували напрацювання архітекторів міжвоєнного періоду.

- Новий період розвитку садибного житла у Львові пов'язаний із здобуттям Україною незалежності, а відтак послабленням державного контролю над приватним будівництвом. У зв'язку із обмеженням внутрішньоміських територіальних ресурсів нове садибне житло у місті дисперсно розташовано. Проектні вирішення характеризуються великою різноманітністю як архітектурно-планувальних, так і стильових вирішень, що відображає майнову стратифікацію населення.

У світлі активного будівництва індивідуальних житлових споруд, масової та часто бездумної перебудови існуючої садибної архітектури особливо важливого значення набуває систематизація досліджень львівської садибної архітектури та вивчення історичних періодів розвитку архітектури садибного житла з кінця XVIII ст. у Львові, їх особливостей. Існує потреба у подальшому дослідженні архітектури садибного житла у Львові як з метою використання у навчальному процесі при вивченні курсу з історії архітектури, так і для використання досвіду проектування такого житла на практиці.

1. Вуйцик В.С., Липка Р.М. Зустріч зі Львовом: Путівник. – Львів: Каменяр, 1987. – 175 с.
2. Нельговський Ю.П., Шуляр А.М. Львів. Історико-архітектурний нарис. – К.: Будівельник, 1969. – 128 с.
3. Островський Г.С. Львов. – М.: Искусство, 1965. – 238 с.
4. Оконченко І. Хронологія будівництва та реконструкції оборонних споруд міста Львова // Галицька брама. – 1998. – № 3(39). – С. 5.
5. Białyńska-Chołoddecki J. Lwów w XIX stuleciu Z drukarni i litografji Piller-Neumanna Lwów, 1928 – S. 5
6. Архітектура Львова. Час і стилі XIII–XXI ст. Упор. і наук. ред. Ю. Бірюльов. – Львів: Центр Європи, 2008. – С. 241–243.